

Tóth Zsolt (1973) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe Pécs római kori története.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Hány „sírkamrát” rejt a föld Sopianae északi temetőjében? (2012/3).

Kovaliczky Gergely (1977) történész, régész, a pécsi Janus Pannonius Múzeum munkatársa. Érdeklődési területe a római provinciális településtörténet.

Pécs római kori településtörténetének vázlatja

Kovaliczky Gergely – Tóth Zsolt

Bevezetés

Pécs változatos természeti környezetben, eltérő tájtypusok (síkság és hegység) találkozásánál fekszik. A település történeti magja a Mecsek meredek déli lejtője és a hegység előtti lapos, részben mocsaras terület – a Pécsi-(fél)medence – közötti, enyhe dőlésszögű hegyláb lejtő szűk, észak–dél irányban megközelítőleg egy kilométer széles sávjában alakult ki (1. kép).

A domborzat hatása nemcsak közvetlenül érvényesült a település kialakulása és fejlődése szempontjából, hanem közvetetten, az éghajlati és vízrajzi adottságokon keresztül is kifejtette hatását. Magyarország éghajlata a kontinentális klíma (nedves) altípusába sorolható. A Dunántúli-dombság területeire a mérsékelt meleg, mérsékelt nedves éghajlat jellemző. A Mecsek hegység tömege ezt módosítja: a délies kitétségű területen szubmediterrán jellegű mikroklíma alakult ki. Az éghajlati adottságok kedvezőek a szőlő- és gyümölcsstermesztésnek, a Mecsek déli lábánál települések kialakulását ösztönözték.¹ A hegység területén a karsztos jelleg

ellenére fejlett vízhálózat alakult ki. A felszíni vizek táplálói a Mecsek karsztos forrásai, melyek alapvető szerepet töltek be a lakosság vízellátásában, s így a források a település kialakulás és fejlődés egyik alappilléret képezték. Kraft J. szerint az egykoron igénybe vett források közül ma már csak néhányról tudhatunk, hiszen a völgytalpak a későbbiekben átalakultak, részlegesen feltöltődtek.² A történeti városmag területén több, forrás táplálta, a kőzettani adottságok miatt jobbára ideiglenesen működő, kisebb felszíni vízfolyással is kell számolni.³

A természetföldrajzi adottságok így a Mecsek déli hegylábánál fekvő területet főként azokban az időszakokban tették a megtelepedés számára vonzóvá, amikor nem volt szükség a hegység nyújtotta védelmi lehetőségek kihasználására, például erődített települések létrehozására a hegytetőkön. A terület betagozódása a Római Birodalomba ilyen időszakot jelentett, bár – mint azt a település római kori története bizonyítja – a védelmi szempont elhanyagolása a megtelepedés helyének kiválasztásában a birodalmi határ közelsége miatt közvetetten ugyan, de többször is a város pusztulását okozta.

1. kép. Pécs történeti belvárosa madártávlatból

Előzmények

A római hódítás előtti időszakból (késő vaskor – kelta kor) Pécs területén több helyről is kerültek elő emlékek. Feltételezhető, hogy több elszórt településsel lehet számolni a korszakban, hiszen a város több pontján (Pécs-Hőerőmű, Pécs-Köztemető, Pécs-Gyárváros, Pécs-Vasas) váltak ismertté temetkezések, illetve a város központjából is vaskardok, edénytöredékek kerültek felszínre (Ferenccsek utcája, Rákóczi út).⁴ A régió központja ebben az időszakban a Pécs melletti Jakab-hegy területén emelt földsáncsal megerősített oppidum volt.⁵

A település neve

Arra, hogy a mai Pécs történeti belvárosának területén fekvő római kori település neve Sopianae volt, mindössze két írott forrás szolgáltat adatot: Az *Itinerarium Antonini*-ben négy útvonal állomásai között van megnevezve, a feltüntetett távolságadatok alapján Sopianae egyértelműen a Mecsek térségébe lokalizálható.⁶ Ezenkívül Ammianus Marcellinus késő római auktor említi még a Sopianae nevet.⁷ Ez az egyetlen forráshely, amely Sopianae települést Valeria provincia praesesi székhelyként nevezi meg. A fentiek mellett még egy elveszett sírkőtöredéket szokás megemlíteni, ezen azonban a felirat olvasata bizonytalan.⁸

A Sopianae név etimológiája nem egyértelmű, két nézet alakult ki a kutatásban ezt illetően. Az egyik a *sop-* vagy *sup* „mocsaras”, „vizes” jelentésű kelta eredetű szógyökkel hozza kapcsolatba, azaz a település környezetének (Pécsi-víz, esetleg a Dráva völgye) földrajzi fekvéséről, adottságairól kapta volna a nevét.⁹ A másik nézet szerint a település neve a *Sopius* vagy *Sopianus* személynévből eredeztethető.¹⁰

A Sopianae név Pannonia azon nagyszámú, kisebb részben őslakos, nagyobb részt latin nyelvű településnév csoportjába tartozik, amelyek az *-iana* képzővel végződnek. E helynevek valamelyik helynevet meghatározó nőnemű latin szó (*villa*, *casa*, *statio*, *mutatio*, *mansio*) jelzői.¹¹ A dél-pannoniai helynevek egy része, köztük *-iana* végződésűek is, többes számú alakban állnak, és csak feltételezni lehet, hogy több, egymástól területileg elkülönülő településrészből, birtokból, álló egységre utalnak.¹²

A település neve alapján következtetni lehet a település történetének egyes vonásaira is: Az *-iana* végződésű településnevek a kedvező helyen létrejött, vagy igazgatási beavatkozás során fejlődésnek induló települések nevei.¹³ Sopianae fejlődéstörténete szempontjából nézve mindkét megállapítás igaz.

A település elhelyezkedése

A római korban a központi hely lekerült (a rómaiak leköltöztették) a hegytetőről a hegylábi lejtőre. A központ funkciót betöltő település telepítő tényezője a védelmi jelleg helyett a természetföldrajzi adottságok lettek. A Mecsek déli kitettséggű, enyhe dőlésszögű hegylábi lejtőjének sávjában, azért a mai történeti belváros területén alakult ki nagyobb, a késő római korban igazgatási funkciót is betöltő település, mert itt állt rendelkezésre megfelelő mennyiségű és minőségű ivóvíz a nagyobb létszámú lakosság ellátására, amelyet forrásokból nyertek ki (lásd a Bevezetésben leírtakat).

A település kereteit a terület domborzati viszonyai szabták meg. A megtelepedés színtere a hegylábi lejtő területén egy keletről és nyugatról természetes völgyekkel tagolt lapos hát nyugati, magasabb része. Keleten a Tettye-patak völgye képezi ezt a természetes határt,¹⁴ nyugaton pedig a Székely Bertalan utca – Klimó György utca – Rákóczi út - Szabadság utca vonala jelöli ki. Északon az egyre meredekebb lejtőszög szabott határt a terjeszkedésnek. A lakott településrésztől északra ezt a térszínt mint temető hasznosították a római korban. Déli irányban a lejtő alján a vizenyős, mocsaras térszín határolta be a terjeszkedés lehetőségét.

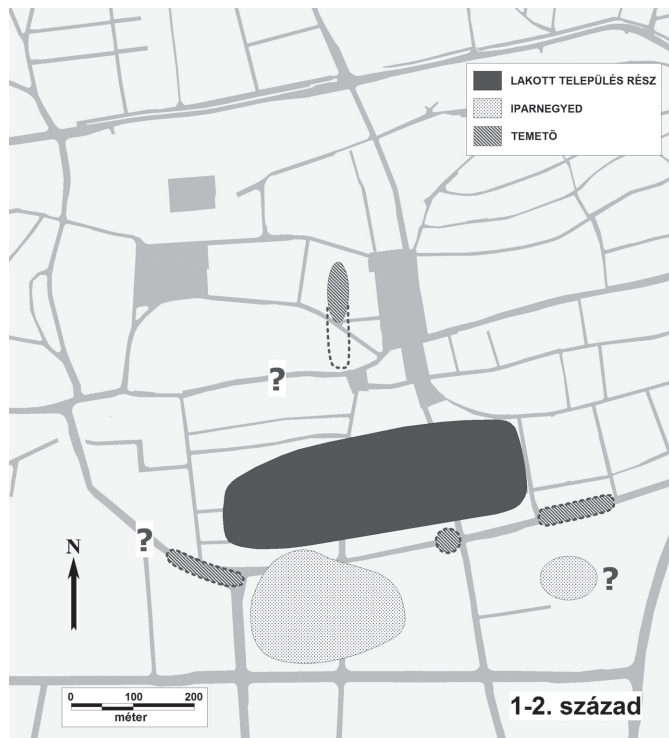
A római kori Sopianae Pannonia belső területén, a Drávától északra, a Kelet-Dunántúlon, a birodalmi határvonalat képező dunai limes „hátszágában” feküdt. Közlekedési csomópont, ahonnan polgári és katonai központokat lehetett szárazföldi útvonalon elérni: Savariát (Szombathely), Carnuntumot (Petronell és Deutsch-Altenburg), Brigetiót (Komárom-Szőny), Aquincumot (Óbuda) és Sirmiumot (Srmska Mitrovica/Szávaszentdemeter) (Mursán [Osijek/Eszék] át). Pontos földrajzi helyzetét az *Itinerarium Antonini* adja meg: a településen áthaladt a két tetrarchia kori császári központ, Sirmiumot Trevirivel (Trier) összekötő transzprovinciális „főútvonal”. A délkeleti szomszéd város Mursa ezen az útvonalon feküdt. Innen vezetett az út Sirmiumba, amely a tetrarchia idején az egyik császári székhely, a késő római időszakban Pannonia Secunda polgári igazgatási központja. Nyugati irányban ezen útvonalon Savaria városát, Pannonia prima tartomány polgári igazgatási központját lehetett elérni. A másik három útvonal a dunai limes menti központokba irányult, ahol legiótáborok és polgári települések álltak. Carnuntum emellett Pannonia prima provincia, Aquincum pedig Valeria provincia katonai igazgatási központja volt a késő római időszakban.¹⁵ Sopianae északi szomszédja a tőle XXXII *m.p.* (47,3 kilométer) távolságban lévő Iovia (Alsóheténypuszta) a Brigetio felé vezető úton. Sopianae „elővédje” a dunai limesen Lugio (Dunaszekcső) és Altinum (Kölked) segédcsapattáborok, ebbe az irányba az aquincumi útból lehetett egy leágazás. Sopianae szomszédságában nyugati irányban jelentősebb települést nem ismerünk.¹⁶ A Mecseken átvezető út mellett örutorony ismert (Pécs-Lapis).¹⁷

A település az 1–2. században

Sopianae kezdeteiről keveset tudunk. A római hódítás időszakában kelta és illír vegyes lakosság élt a térségben.¹⁸ A település területét, az előkerült tárgyi leletanyag alapján, egyértelműen kelta őslakosság lakta.

Az 1–2. században vicus(szerű) településsel számolhatunk, városi rangra nincs semmilyen bizonyíték. A szakirodalomban felmerült, hogy a településnek katonai tábor előzménye lett volna.¹⁹ Ez régészeti eredményekkel nem igazolható (egyértelműen). Föld-fa szerkezetű, erődítésre utaló régészeti jelenségek (gerenda alapárkok cölöplyukakkal, keresztirányú árkokkal, közöttük cölöpök) ugyan előkerültek 2008-ban a Kossuth tér területén, de a katonai táborok egyik jellegzetesége, az erődítményt övező, V keresztmetszetű „vizesárok” az úgynevezett fossa nyomait viszont nem találtuk.²⁰ A római kori településtörténet az éremleletek alapján az 1. század utolsó harmadától-végétől követhető nyomon. A legkorábbi feliratos köemlékek az 1. század végére datálhatóak.²¹ A korszak a markomann–kvád háborúk (167–180) pusztításaival zárult. A legújabb kutatási eredmények alapján ez utóbbi időszakig lakott lehetett a hódítás előtti központ terület, a Jakab-hegyen lévő település is, amelyet úgy tűnik, hogy a szokásos gyakorlattal ellentétben a római hatalom nem számolt fel²² (2. kép).

A korszakhoz köthető régészeti leletek és objektumok alapján településrészeire utaló nyomok ismertek: a Munkácsy M. utca²³ – Fürdő utca. – Rákóczi út. – Irgalmasok utcája által határolt 170 × 120 méter nagyságú területről²⁴; a Rákóczi út²⁵ – Sopianae tér²⁶ – Nagy Lajos király útja és Szabadság

2. kép. A római kori település az 1. század vége és a 2. század vége közötti időszakban

utca²⁷ határolta mintegy 250 × 190 méter kiterjedésű területről; a Postapalotáról nyugatra;²⁸ a Jókai utca 17–19. telken;²⁹ a Bajcsy-Zsilinszky utca és Rákóczi út közötti területen, az Árkád Üzletház helyén³⁰. Az ismert adatok alapján mintegy 500 × 350 méter kiterjedésű, azaz az akkori viszonyokhoz mérten nagyméretű és jelentős lehetett a korai település, amelynek épületei ekkor még föld-fa szerkezetűek voltak. A település életében hangsúlyos volt az ipari tevékenység (edénygyártás, fémművesség), amelyet az előkerült edényégető és fémolvasztó kemencék, bronzöntő műhely maradványai bizonyítanak.

3. kép. Ipari tevékenységhez köthető objektumok az 1–2. századból

A település déli részén, a rajta áthaladó kelet-nyugati irányú útvonalától délre található területet használták elsősorban ipari tevékenységre,³¹ de a korai időszakban ipari termelésre utaló nyomok az úttól északra is előfordultak.³² Az iparnegyed kiterjedése, beépítettsége a település mintegy évszázados fennállása során folyamatosan változott, ezért jelentős területen található a korszakra keltezhető ipari objektumokat. Az egy időben használatban lévő terület azonban a teljes kiterjedésénél mindenkor kisebb volt (3. kép).

A településen kelet–nyugat irányban áthaladó út a mai Rákóczi út vonalában húzódott. A kora római időszakban a temetők a kivezető utak mentén létesültek. Először a lakott részhez közelebbi területet használták temetkezésre, s innen terjeszkedtek tovább. A település keleti szélénél, a Hal-téren halottégető hely és hamvasztásos sírok váltak ismertté.³³ Ehhez a temetőhöz tartozhatott a Rákóczi út 39. területén talált sír.³⁴ Nyugaton a Rákóczi út vonalában sírkőtöredék és szórványleletek utalnak út menti temetőre.³⁵ Északon (az észak–déli főút mentén?) is temetőrészlet került elő. Ennek déli határa a Ferencesek utcája környékén vagy attól délre lehetett (sírkőtöredékek),³⁶ északi határa a korszak végére pedig megközelítette a Janus Pannonius utca vonalát, keleti határa pedig a Széchenyi tér nyugati szélét. A temetőtől északra eső terület (a későbbi, 4–5. századi temető területe) ekkor még gazdasági hasznosítás alatt állt (fa- és homok kitermelés).³⁷

Sopianae a 3. században

A markomann–kvád háborúk pusztításai után a Severus kor időszakában egy új, prosperáló időszak köszöntött be a település életében. Sopianae városi rangjára azonban ebből az időszakból sincs bizonyíték.

Tereprendezés, planírozás (a háború maradványainak eltüntetése) után építési tevékenység következett. A régi helyén egy teljesen új települést építettek fel, amely egészen más képet mutatott, mint a korábbi: arculata városias jellegű lett, tervezett építési struktúra jellemezte, területén kőalapozású és kőfalazatú épületek, kövezett utak jelentek meg. Területe és kiterjedése lényegében nem változott a korábbiakhoz képest. A korszakhoz tartozó kő (alapozású) épületek maradványai kerültek feltárára a Kosuth téren³⁸ és attól nyugatra a Citrom utcában, ahol egy dél–délnyugati irányú, sóderburkolatú úttest is előkerült.³⁹

A település dél–délnyugati részének ipari jellege megszűnt, itt is épületeket emeltek: a Kereskedők háza alatt egy átriumos épület, attól délre pedig lakóépületek csatornafűtéses fürdőhelyiségei kerültek elő.⁴⁰ A 3. század első felében létesült az a beneficiarius szentély is, melynek oltár-alapkövei, és egy 237-re keltezhető oltárköve az OTP épületétől délre került feltárára.⁴¹ Ettől keletre egy pinchelyiséges épület állt. A Rákóczi út – Jókai utca délnyugati

sarkán nagyobb kőalapozású épületek maradványai (apszos záródású épület, átriumos lakóház, az épületekhez tartozó földpince) ismertek.⁴² Iparosnegyeddel a délkeleti részen lehet számolni.⁴³ A Postapalotától nyugatra fürdőépület(?) maradványai kerültek elő, amely egy nagyobb középület, palota részét képezhette.⁴⁴ Azonosítható lett a település egyik kelet–nyugat irányú utcájának egy hosszabb szakasza, keleti irányú folytatása a Kossuth tér területén került elő (4–5. kép).

A virágzó időszaknak a 260. évi szarmata betörés vetett véget, amely a település pusztulásával járt. Az ezt követő közel negyven év jelentős visszaesést hozott az előző időszakhoz képest. Sopianae arcuata újra falusias jelleget öltött, az elpusztult épületek helyén könnyűszerkezetű, sövényfonású, sárral tapasztott épületeket emeltek. A háborús pusztítás és az elszegényedés következtében a lakosság számának jelentős csökkenésével lehet számolni, amit a település területének összeszűkülése is bizonyít. Az Irgalmasok utcája vonalától keletre eső területet teljesen felhagyták⁴⁵ (6. kép).

Az elpusztított középületek felett létesített könnyűszerkezetes épületmaradványok kerültek elő a Citrom utcából,⁴⁶ a Sopianae térről,⁴⁷ a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati sarkáról,⁴⁸ a Postapalotától nyugatra eső területről⁴⁹ és a Teréz utcából.⁵⁰

Az északi temető területe a század folyamán északi és keleti irányban valószínűleg nem bővült, a nyugati lehatárolás bizonytalan. Adott határok között a temetkezések súlypontja a településtől távolabbi területre helyeződhetett át. A keletre és nyugatra eső út menti temetők használatával legkésőbb a század folyamán felhagytak.

Sopianae a késő császárkorban

A 3. század végén ismét egy teljesen új korszak kezdődött a település életében. A változást az hozta, hogy Sopianae a diocletianusi reformok során két részre osztott Pannonia Inferior északi feléből létrehozott Valeria tartomány polgári igazgatási központja lett a késő római időszakban. Az igazgatási szerepkörre valószínűleg közlekedési kapcsolatrendszere (és talán Aquincumtól való távolsága) miatt választották ki.⁵¹

A település

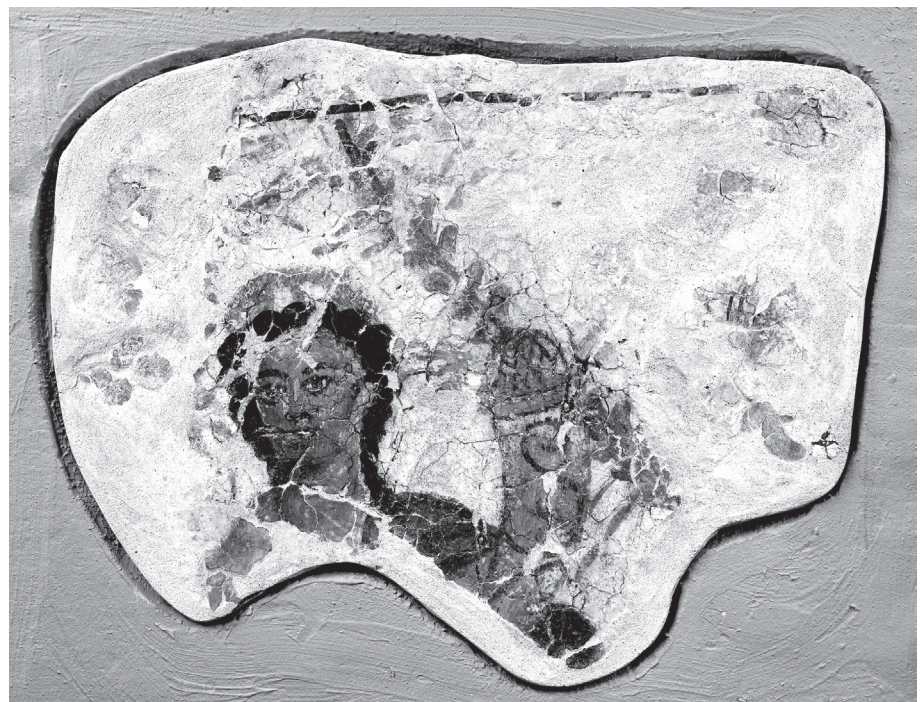
Az igazgatási szerepkör ellenére továbbra sincs bizonyíték a városi rangra: feliratos emlék nem nevezi meg, Ammianus Marcellinus pedig az *oppidum* szót használja Sopianaea vonatkozólag. „Sopianae városi rangját azonban legalább a 4. században az teszi valószínűvé, hogy a másik három tartományi székhely (Savaria, Siscia, Sirmium) colonia volt, és így alig hihető, hogy Valeria székhelye ne lett volna *civitas*.”⁵² Az igazgatási feladatkör betöltéséhez nem-

4. kép. A római kori település a 2. század vége és a 260 közötti időszakban

csak új középületeket, hanem egy új települést is fel kellett építeni a romok és vályogépületek helyén.

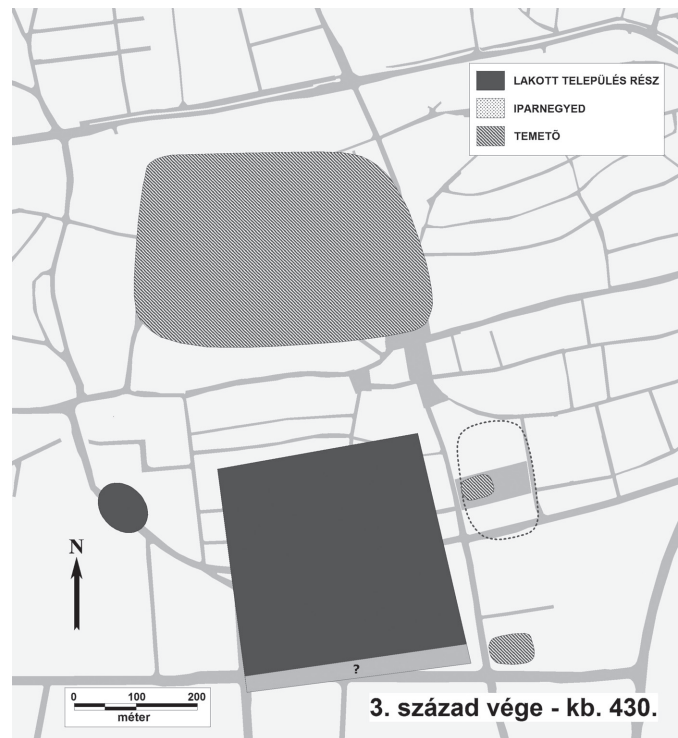
A korábbi romos épületek maradványait elbontották, a felszínt elegyengették. Az üressé vált területen a domborzati adottságokat figyelembe vevő, tervezett struktúrájú, szabályos elrendezésre törekvő települést építettek fel, amelyet fallal kerítettek körül. A lehatárolt, védelemmel ellátott terület lényegében azonos a 3. század második felében használt lakóterülettel,

5. kép. Geniust ábrázoló falfreskó Pécsről, a Kossuth térről (3. század)

6. kép. A római kori település a 260 és a 3. század vége közötti időszakban

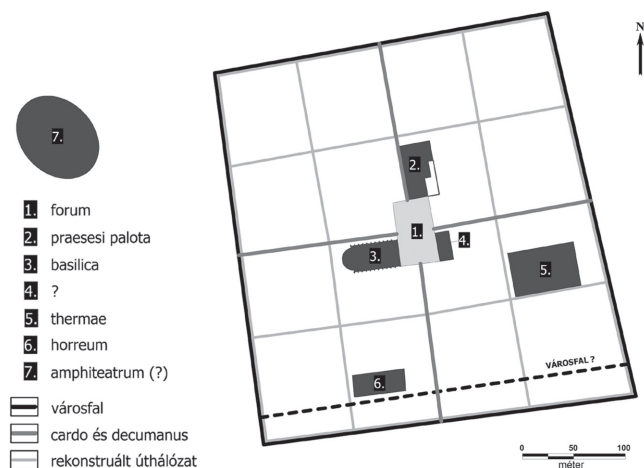
7. kép. A római kori település a 3. század vége és kb. 430 közötti időszakban

azaz a mai Zrínyi Miklós és Teréz utca (észak) – Irgalmasok utcája (kelet) – Nagy Lajos király útja (dél) – Várady Antal és Szabadság utca (nyugat) által határolt területtel (7. kép).

Sopianae ekkori kiterjedése, utcarendszere, középületek helye az ismert régészeti emlékek alapján részben rekonstruálható, kisserkeszthető. A település központban ismert a *basilica*, melynek mérete a település nagyságához és jelentőségéhez mérten monumentális. A század folyamán az épület tetőszerkezete leégett, a nagyméretű épület belső terét felosztották, délkeleti részében egy horreumot hoztak létre. Ennek leégése után az egykori basilica északi feléből épületeket alakítottak ki. A 4. század vége felé az összes itt álló épületet elbontották, a felszínt planírozták majd egy monumentális (köz)épületet emeltek, amely talán basilicaként határozható meg, esetleg még horreum lehetett.⁵³ A Postapalota építésekor előkerült nagyméretű épületet a kutatás a praesesi palota maradványaival azonosította. Az épületnél két építési periódus volt kimutatható. A mintegy 53×32 méter nagyságú épületgyűttestől nyugati irányban újabb épületrészek láttak napvilágot, amelyek Fülöp F. szerint egy fürdőkomplexum részei lehettek.⁵⁴ A basilica és a helytartói palota által közrefogott téglalap alaprajzú, kb. 64×38 méter kiterjedésű terület volt a *forum* a település közepén, amelynek délkeleti sarkában szintén egy nagyobb középület állt.⁵⁵ Az egykori Sopianaet övező falak helyének meghatározása csak elvi szinten lehetséges a keleti falból ismert kis szakasz, valamint az északi és keleti oldalról ismert fossamaradványok alapján, ha szabályosságra törekvő, de a domborzathoz igazított falvonalakat feltételezünk.⁵⁶ Az épületek és az utcarendszer tájolása a fő égtájaktól nyugati irányban átlagosan 8-10 fokkal eltér, követi a Mecsek hegység irányát. A *forum* keleti széle és a település keleti falának vonala között kb. 154 méter a távolság. A *forum* nyugati szélétől nyugati

irányban ez a távolság adhatja meg a nyugati fal helyét. Iránya a domborzati viszonyok miatt némileg eltér a keletitől, a mai Váradi Antal utcával lehetett párhuzamos. Az északi fal vonalának meghatározását a Jókai utca és Teréz utca sarkán talált fossa részletei segítik⁵⁷. Ennek helye szintén kb. 154 méterre esik a *forum* (északi) szélétől, a mai Zrínyi Miklós utcától délre húzódhatott, iránya megközelítőleg azzal egyezhetett. A déli falat a *forum* déli szélétől 154 méterre lehet ezen logika alapján rekonstruálni, irányát a fal közelében lévő 22 méter széles *horreum* tájolása adhatja meg.⁵⁸ Előbbiek alapján Sopianae fallal körbekerített része négyszög alaprajzú, kb. 346 × 372 (~342?) méter kiterjedésű lehetett⁵⁹ (8. kép).

A fenti modell alapján az utchálózat is kisserkeszthető. A középtengelyekben haladó két főút négy negyedre osztotta

8. kép. A 4. század elején felépített település rekonstruálható szerkezeti vázlata

a fallal körbevett települést. Mindegyik negyedet a főutakkal párhuzamos utcák tagolták négy további negyedre, így elviekben 16 insulával számolhatunk. Az utcarendszer nem teljesen szabályos, az utak és utcák iránya a domborzathoz is igazodik, helyük az ismert középületek fekvése alapján lett szerkeszthető. A modell helyességét a Jókai utca 11–13. területén talált észak-dél irányú útszakasz, valamint a Sopianae-téren feltárt kelet – nyugat irányú útrészlet, valamint az itteni késő római épületek – köztük egy többször kibővített közfürdő – elhelyezkedése a gyakorlatban is alátámasztja.⁶⁰

A település délnyugati negyedében az egykori Majláth utca 23–25–27. területén (a mai Nagy Lajos király útja északi oldalán) talált nagyméretű épület nyugati oldala igazodik a modellben vázolt utcarendszerhez. Az utcarendszerhez kapcsolódó kőépületek maradványai kerültek elő a Citrom utcából és a Jókai utcából (fürdővel rendelkező átriumos épület, freskós díszítésű lakóépületek).⁶¹

Ipari tevékenységre utaló régészeti nyomok a fallal körberkerített területről a késő római időszakból nem ismertek. Hasonlóan a többi európai provincia településfejlődéséhez,⁶² úgy Pannoniában is az urbanizáció előrehaladtával a városok egyre inkább közigazgatási és politikai központokként szerepeltek, míg az ipari (és természetesen a mezőgazdasági) termelés egyre inkább a vidéki települések, villák és vicusok területén zajlott. Ennek ellenére a Kossuth téren talált sütőkemencék, gazdasági épületek maradványai arra utalnak, hogy a fallal körbevett területtől keletre gazdasági tevékenység folyt egy ideig.

A városfalak által szabott keretek egy idő után szűknek bizonyultak a lakosság számára a 4. század virágzó időszakában. A település elkezdett terjeszkedni keleti irányba a falakon kívülre is.⁶³ Régészetiileg ezt a Kossuth téren talált padlófűtéses épületmaradvány bizonyítja.⁶⁴

A vízellátás az északi temetőtől északra eső területen fakadó forrásokból történt, ahonnan a vizet gravitációs elven működő csatornarendszeren keresztül vezették a település területére. A mai Petrezselyem-forrás, Kaposvár utcai-forrás mellett a székesegyház északkeleti tornya alatti forrás (illetve azóta kiapadt ismeretlen források?) tölthették be a vízellátás szerepét. A források vizét elvezető csatornák pontos vonalvezetése, régészeti nyomai lényegében nem ismertek.⁶⁵ A mai Tettye-forrás, a római kori településhez viszonyított földrajzi helyzete folytán, nem játszott szerepet a római kori település vízellátásában.

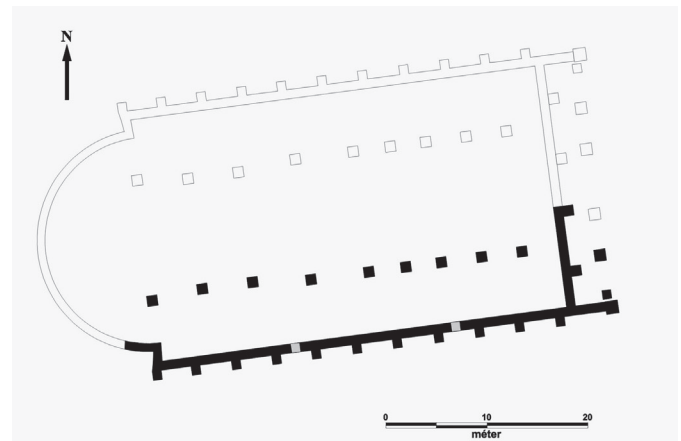
A század elején, tervszerűen kialakított struktúra a század későbbi évtizedeiben módosult, a meglévő épületeket esetenként többször megújították, bővítették, átépítették, amelyek során az utcarendszer egyes részeit is felszámolták. Az építési tevékenységek egy részét tűzvész előzte meg, azaz kényszerű feladat volt az épületek javítása és átépítése.

A római kori településtől nyugatra, a mai Rákóczi út vonalában amphiteátrum feltételezhető. Ezzel logikusan lehet magyarázni a középkori városfal ívének megtörését, beszögellését. A telekhatárok itt valami nagyobb, ováliszerű objektumhoz igazodnak, kikerülnek azt.⁶⁶

9. kép. A Pécs, Rákóczi út – Jókai utca délnyugati sarkán végzett feltárás 2010 decemberében

Kevés adattal rendelkezünk a római kor végi állapotokról, nem tudjuk mennyire hasonlítottak a Savariában tapasztaltakkal.⁶⁷ Tervszerű építési tevékenység, amely álló épületek elbontásával és tereprendezéssel járt, ez idáig a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati szegletében mutatható ki Sopianae központjában (9–10. kép). A késő római időszak második felében

10. kép. A késő római kori település basilicaépületének alaprajza és rekonstrukciója

újra megjelennek a kőalapozású, vályogfalú épületek a település területén, amelyek minőségükönél fogva az elszegényedést, hanyatlást szemléltetik.⁶⁸ Jelentős építési tevékenység az északi temető területén folyt. Az építkezések súlypontja a késő római időszak második felében a világi szféráról (a város területéről) eltolódott szakrális irányba (az északi temető területére): a temető épületei a keresztény valláshoz kapcsolódnak, s valószínűleg a településközpontban a fentebb említett építkezés is ebbe a csoportba sorolható (ókeresztény *basilica*?). A nagyszámú ismert ókeresztény emlék Sopianae jelentős keresztény közösségét bizonyítja, amely püspöki székhelyet feltételez, de erre egyéb bizonyítékkal nem rendelkezünk. A szervezett városi élet megszűnését 430 körülre tehetjük, amikor Valeria tartomány hun megszállás alá került. Feltételezhető, hogy a romanizált lakosság nagyrészt elhagyta a települést, de egyes temetkezések arra utalnak, hogy nem vált teljesen lakatlanná.

A temetők

A prosperáló időszak a lakosság szám jelentős bővülésével járt, amely megnövekedett temetőterületet vont maga után. Kibővült az északi temető területe, a településtől keletre és délkeletre pedig egy-egy új temető létesült. A római kor végén, Sopianae közigazgatásának felbomlása után, már a település területén is temetkeztek.

A fallal körülvett területtől északra húzódott Sopianae nagy temetője. Itt a római kor kezdetétől a végéig temetkeztek, egy időben azonban a teljes terület sohasem volt használatban. A földrajzi értelemben körülhatárolt északi temető nem egy egységes egész: több kisebb temető, több vallás és vallási csoport gyűjtőterülete lehetett. Határait megközelítő pontossággal csak a 4. századtól lehet meghúzni. Területe a késő római időszakban az ismert régészeti emlékek alapján, északon a mai székesegyház – Káptalan utca, keleten a Hunyadi út és a Széchenyi tér keleti szélé, délen a Ferencesek utcája, nyugaton pe-

dig a Szent István tér nyugati szélé által közrefogott zónában húzódhatott.⁶⁹ Kiterjedését keleten és nyugaton, valamint északon természeti tényezők határozták meg,⁷⁰ míg délen a korábbi temető jelentette a határvonalat. A temetőhasználat kezdetéig ez a zóna gazdasági hasznosítás alatt állt, területén a település vízmentesítését biztosító vízvezető árokrendszer működött.

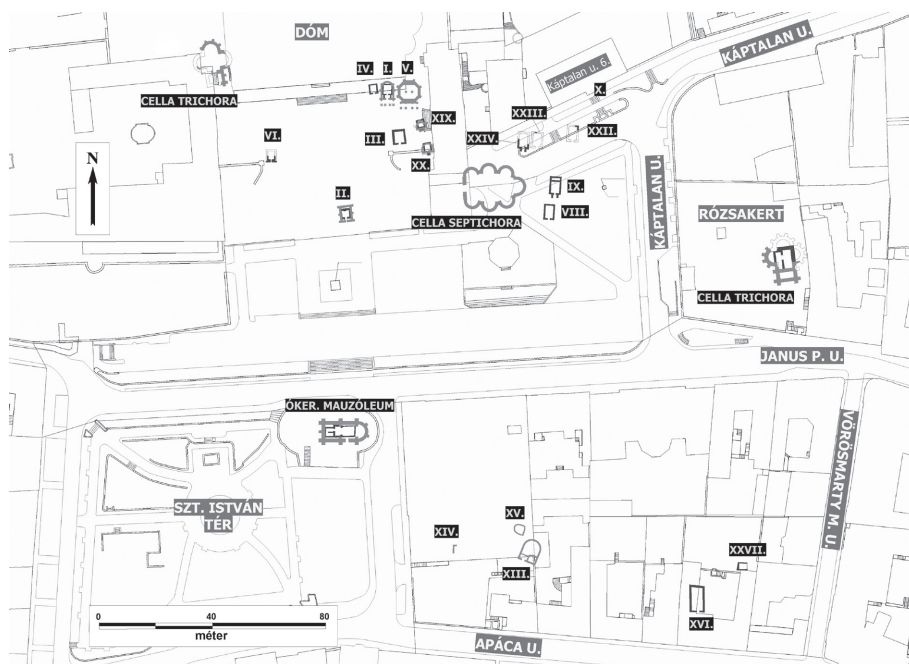
A temető kiemelkedő régészeti emlékei a temetői épületek, amelyek közül több freskókkal díszített. Ezek közül kiemelendő a hétapszisos *cella septichora*, a két háromapszisos *cella trichora*, a festett úgynevezett Ókeresztény Mauzóleum, Péter-Pál sírkamra és Korsós sírkamra, valamint a nyolcszög alaprajzú V. számú részben fölbe süllyesztett épület. Összesen 24 épület régészeti kutatott, ezeken kívül pedig több bizonytalan korú és rendeltetésű létesítmény is ismert.⁷¹ A nagyobb, apszisos épületek⁷² méretdatái nagyban hasonlítanak egymásra, egy „elméleti tervrajz” több, gyakorlatban megvalósult változatról van tehát szó. Mindezek azt is bizonyítják, hogy ezek az épületek egy rövidebb időszakon belül épültek fel⁷³ (11. kép).

Az ókeresztény temetőrészt az északi temető északnyugati részén, az addig használt résztől területileg elkülönülten alakították ki,⁷⁴ innen bővült tovább keleti irányba. A római kor végére a mai Széchenyi-térig terjedt, illetve szórványosan attól keletre is ismertek temetkezések. Az épületek egy részénél több késő római korszakon belüli építési periódus is kimutatható.⁷⁵ A dóm nyugati oldala előtti *cella trichorát* megújították, egy darabig a középkorban is használták. A középkori használat a *cella septichorával* kapcsolatban is felmerült,⁷⁶ de ezt az elképzelést bizonyíthatóan el lehet vetni.⁷⁷ Az épületek egy része soros elrendeződést mutat,⁷⁸ helyük kiválasztását pedig több esetben bizonyíthatóan a domborzati adottságok határozták meg (12. kép).

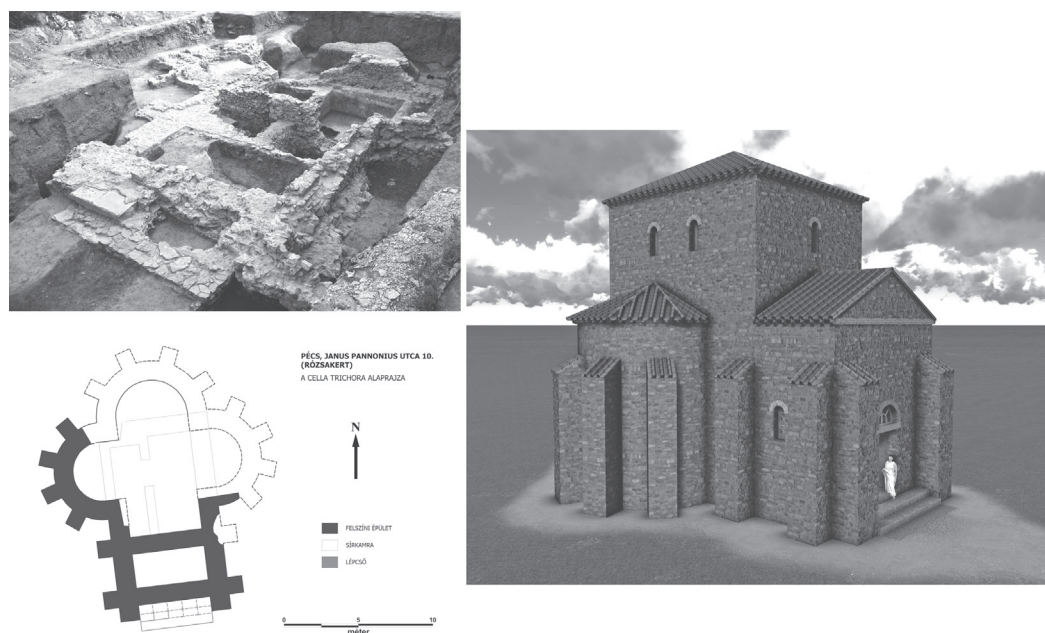
Az ókeresztény temető a területén emelt épületekkel a település Karoling kori és középkori településfejlődését is döntően befolyásolta: a tárgyi és irott források bizonytalansága ellenére is valószínűsíthető az egykori ókeresztény temető

területén való időszakos és szórványos megtelepedés a 9–10. században, illetve a temetői épületek romkontinuitása révén a szakrális kontinuitás. Ennek eredményeképpen alkotta ez a terület a későbbi püspöki székhely és a középkori település fejlődésének magját, és ezért nem esett egybe a középkori és az antik város(központ)⁷⁹ (13. kép).

Pécs, Kossuth tér területén legkorábban a 4. század utolsó harmadától az 5. század első harmadáig használt késő római kori temetőrészlet került elő, amelyet a településtől keleti faltól mintegy 50 méter távolságban létesítettek (keleti temető).⁸⁰ Északi határa nem ismert, a déli bizonytalan.⁸¹ Az északi (nagy) temetőtől való területi elkülönülése leginkább a vallással és az etnikummal magyarázható: valószínűleg a maradék pogány lakosoknak a temetkezési helye, amely területileg elkülönült az ekkor már keresztények által használt észak-

11. kép. Késő római kori temetői épületek Sopianae északi temetőjében

13. kép. A Pécs, Janus Pannonius utca 10. (Rózsakert) területén feltárt cella trichora, az épület alaprajza és rekonstrukciója

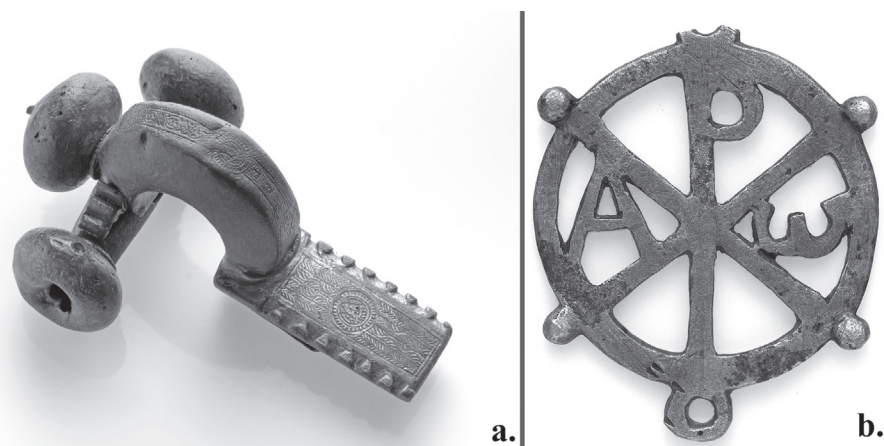
ki temetőtől. Az eltemetettek etnikumának meghatározásánál óvatosnak kell lennünk, de az itt megfigyelhető vegyes tájolás, a zsugorított sírok magas aránya, néhány (keleti eredetű) barbár lakossághoz köthető tárgy azt engedi sejtetni, hogy a *foederati*-ként betelepített lakosság sírjaival számolhatunk. A rómaiias viseleti tárgyak és a téglasírok (mindössze) kb. 20 százalékos aránya azt mutatja, hogy (részben) alkalmazkodtak a helyi lakosság késő antik temetkezési szokásaihoz. Hasonló jelenséget több korszakbeli temetőnél is megfigyelhető Baranya megyében.⁸² A temető összefüggő részétől elkülönülten kelet-északkelet-délkelet irányban elszórtan további késő római sírok ismertek a tér keleti felén és a Munkácsy Mihály utcában.

A település délkeleti temetője részben feltárt, több mint száz sír ismert a Czindery utca területén. Északi és keleti széle behatárolt, a használata a 4–5. századra datálható.⁸³ A feltárás során itt is előkerültek keleti eredetű barbár betelepítettekre utaló rítusjellegek (pl. az alán temetkezésekre jellemző padmalyos sír). A keleti és a délkeleti temető közelsége, a keleti elemekre utaló nyomok felbukkanása mindkettőben, valamint a köztük lévő részen, a Rákóczi út mellett előkerült sírok alapján nem zárható ki, hogy a két terület összefüggött egymással, egyazon temetőhöz tartoztak.

Összefoglalás

Sopianae fejlődéstörténetének vázlata és topográfiája a régészeti feltárások eredményei alapján körvonalazható, igazodik a Pannonia területén megfigyelhető általános fejlődési trendekhez.

A fejlődés hullámzó tendenciát mutat, a hanyatlás mindkét alkalommal a tartomány nagy részét érintő háborús tevékenységhez köthető: a kora római időszak bennszülött alaplakosságú, romanizált elemekkel kiegészülő, iparúzással foglalkozó telepét a nagy markomann-kvád háború sodorta romlásba. A Severus-kor fellendülést hozott az egész tartomány életében, ez Sopianae esetében is egyértelműen bizonyítható. A prosperáló időszaknak a szarmaták 260. évi pusztítása vetett véget, amely mintegy negyven évre egy kisebb falusias település szintjére degradálta Sopianae-t. Ez a helyzet nem is változott volna, ha egy állami döntés nem emeli tartományi székhellyé. A feladatkör közvetve és közvetlenül is nagyfokú prosperitást hozott az állami dotáció és a szerepkör következtében. Az államvallássá emelkedő kereszténység időszakában valószínűsíthetően egyben vallási központtá is (feltehetőleg püspöki székhellyé) vált.

12. kép. A kereszténységhez köthető tárgyak: a) ún. ifjúportrés hagymafejes fibula a település területéről (Jókai utca 17–19.); b) mécses függesztőláncainak merevítője, ún. krisztogram (IV. számú sírkamra körüli terület)

A topográfiai viszonyok alakulása a település fejlődési hullámaihoz igazodott, eszerint változott a kiterjedése is. Mivel a megtelepedés színtere a római időszak mintegy 350 éves időszakában nagyrészt ugyanaz volt, törvényszerű, hogy az utolsó építési tevékenység(ek) emlékménye maradt meg (azaz a késő római kor), mivel két alkalommal is gyakorlatilag a nulláról építették újjá a települést (lásd 2. és 6. képek).

A római uralom vége

A 4. század végi – 5. század eleji hun pánik Valeria provinciában hun–germán–alán betöréseket, később betelepülést eredményezett.⁸⁴ Sopianae területén is egyre bizonytalanabbá vált az élet. A tartomány hunoknak való átadását követően (430 körül) a romanizált lakosság egy része elhagyta azt, így Sopianae-t is. A lakosságszám lecsökkent a településen, de teljes elnéptelenedésről nem beszélhetünk. A helyben maradt romanizált népesség a még használható állapotú kőépületeket lakta egy darabig, illetve cölöpszerkezetes építményeket létesített a romos épületek között.⁸⁵ A terület feletti hun fennhatóság

(430–454) gót uralom követte (456–473). Barbár betelepülésre a római kori település területéről nincs adatunk, csupán szórványleletek állnak rendelkezésünkre. A kevés ismert régészeti adat alapján gyér barbár letelepedéssel lehet számolni a környéken. A legközelebbi lelőhelyek a Pécs-Basamalom területén feltárt lemezfibulás téglasír, illetve a Kertvárosban (Móra Ferenc utcában) előkerült ezüstcsatos téglasír,⁸⁶ Pécs-Üszögpusztán pedig hunkori aranylelet került elő.⁸⁷

A keresztény egyházközösség (a feltételezhető püspökség) római kor utáni működéséről nincsenek adataink.

A helyben maradt romanizált lakosság temetkezései csak részben azonosíthatók. Tovább használták az északi temető még szabad területét, a keleti temetőtől keletre pedig 5. századi sírokkal számolhatunk.⁸⁸ A római uralom megszűnte után, hasonlóan más településekhez, a késő római város területére is betemetkezett az itt maradt lakosság.

A gót uralmat követően Pécs területe a langobard szállás-terület része lett (510-es évektől – 568-ig), azonban a belvárosból betelepülésre ezen időszakból sincs adatunk. A romanizált lakosság továbbélése régészeti módszerekkel közvetlenül már nem követhető.

Jegyzetek

Jelen írás az alábbi tanulmány római kori részének átdolgozott, kiegészített változata: Gáti Csilla – Kovaliczky Gergely – Nagy Erzsébet – Tóth István Zsolt: „Pécs topográfiája az őskortól az államalapításig”: Fedeles Tamás (szerk.): *Pécs topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig*. Pécs, 2013, 41–66.

- 1 Mezösi 2011, 296–297.
- 2 Kraft 2006, 76.
- 3 Kraft 2006, 34–35; 41–42.
- 4 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 45.
- 5 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 44.
- 6 Az *Itinerarium Antonin*ben szereplő előfordulások: *per Sopianas* 231,9; *Suppianis* 232,8.; *a Sopianas* 264,1 és 264,7; *Sopianis* 267,5.
- 7 „Maximinus, aki egy ideig Róma praefectushelyettese volt, Sopianae-ban, Valeria tartomány egyik városában született egyszerű családból. Apja a helytartói hivatalban könyvelő volt, azoknak a carpusoknak utódaitól származott, akiket Diocletianus elűzött ősi lakóhelyükről, és Pannoniába telepített át.” Ammianus Marcellinus XXVIII. 1 (Szepes Gyula fordítása).
- 8 [---] / *Iustus* [---] *cives Sopianarum?* [---] / *u sibi et* [---] / *co(niugi) qu[ae] vix(it) [---]* - Corpus Inscriptionum Latinarum III. 3293. Lásd még ehhez Tóth 2006a, 49–50. 3. lábjegyzet
- 9 Mády 1963; Visy 2003, 231.
- 10 Tóth 2006a, 51–52, Visy 2010, 214.
- 11 Tóth 2006a, 52.
- 12 Visy Zsolt Sopianae esetében *villae/casae Sopianae* alakot tarthatna lehetségesnek (Visy 2010, 214; Pozsárcó 2001).
- 13 Tóth 2006a, 52.
- 14 A hegységből kilépő patak munkavégző képessége lecsökkent, lerakta hordalékát egyenletesen feltöltötte a felszínt. Ezért laposabb és kevésbé alkalmas megtelepedésre a hát keleti része.
- 15 A Diocletianus-féle igazgatási reform előtt Carnuntum Pannonia Superior, Aquincum pedig Pannonia Inferior polgári és katonai igazgatási központja volt. Ezt megelőzően az egységes Pannonia tartomány központja Carnuntum volt. Savaria Pannonia Superior császárkultuszának és tartományi gyűlésének volt a helye.

16 A Dunántúl római kori úthálózatáról: Tóth 2006b. A Sopianae-ból kiinduló utakról lásd még: Radnóti 1939–40.

17 Márfi 1982.

18 Az Andizetes civitas peregrina területének északi vagy a Hercuniates déli részére eshetett a Mecsek és környezetének területére. Mócsy 1990a.

19 Erről legutóbb: Visy 2003, 231.

20 Tóth Zsolt ásatása 2008-ban.

21 Pozsárcó 2001 és Pozsárcó 2004.

22 Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Bertók Gábornak és Gáti Csillának a velünk megosztott információikért. A témáról megjelenés előtt álló munka: Bertók–Gáti 2014.

23 Kárpáti 2004, 281.

24 Tóth 2008, 8–9.

25 Tóth 2010, 12–13.

26 Kovaliczky 2005.

27 Tóth Zsolt ásatása 2011-ben.

28 A jelzett területen Fülep Ferenc fürdőépületet azonosított, amelynek építését a 2. század első felére datálta, pusztulását a nagy markomann–kvád háborúhoz kötötte. Először erről: Fülep 1974. Véleményünk szerint az épület (fürdő?) datálása helytelen: építése a Severus korra, a 3. század első felére keltezhető, pusztulása pedig a 260. évi eseményekhez kapcsolható. Fülep F. datálása összeegyeztethetetlen a település más részén talált kora római jelenségekkel. Az itt előkerült korai leletanyag viszont azt bizonyítja, hogy a korai település e területre is kiterjedt. Objektumait a későbbi építkezések jelentős mértékben megbolygatták és elfedték.

29 Tóth Zsolt ásatása 2013-ban.

30 Gábor 2005, 20.

31 Kovaliczky 2005.

32 Fülep 1974, 73.

33 Fülep 1984. R/225–226. sírok.

34 Fülep–Burger 1981, 96–97.

35 Fülep–Burger 1981, 85–88.

36 Pozsárcó 2004, 272, 21., 26., 34. és 36. szám.

- 37 A Kraft J. által hangsúlyozott téglagyártást nem látjuk bizonyított-
nak (Kraft 2006); A Janus Pannonius utca 10. területén gödrök és
cölöplyukak kerültek elő (Tóth 2011b, 5).
- 38 Tóth 2008, 9–10.
- 39 Kárpáti 2004, 282–285.
- 40 Kárpáti 2004, 281.
- 41 Pozsárkó 1990.
- 42 Tóth 2010b
- 43 Gábor 2005, 20.
- 44 Fülep 1974. Lásd még a 28. jegyzetet. Az épület az átdatálással
illeszkedik az egységesnek mutatkozó fejlődéstörténetbe, s így
utóélete is egyezik a település más részén tapasztaltakkal (köny-
nyűszerkezetes építési fázis).
- 45 Tóth Endre egészen más fejlődési folyamatot vázolt fel. Vélemé-
nye szerint a település a század utolsó harmadában fejlődésnek
indult, amelynek okát abban látja, hogy Sopianae lett Pannonia
Inferior tartományi császárkultusz- és tartománygyűlési székhelye
(Tóth 2006a, 53–64; Tóth 2006b, 58–60). Ehhez köthető építészeti
maradványok azonban nem ismertek, a településen feltárt jelensé-
gek egységesen hanyatlást és nem fejlődést bizonyítanak (könnyű-
szerkezetű periódus).
- 46 Kárpáti 2004, 282–283.
- 47 Kárpáti 2004, 279–280.
- 48 Tóth 2010.
- 49 Fülep 1974. A szerző a periódust a markomann háborúk és a 260.
évi pusztítás közé teszik, azaz ezek képezték volna a virágzó
Severus kor emlékanyagát. Mivel a következő építési periódus
már a késő római korszakhoz köti, ez azt jelentené, hogy mint-
egy 40 évig a település központi részén fekvő terület lakatlan.
A település területén a későbbi ásatásokon egységesen azt lehe-
tett megfigyelni, hogy ez a könnyűszerkezetes periódus a 260 és
a 3. század vége közti időszakra tehető. Lásd még a 31. jegyzetet.
- 50 Kárpáti 2004, 285.
- 51 A limes mögötti területen a legtavolabbi települést jelölték ki az
igazgatási feladatkörre Valeria provinciában.
- 52 Mócsy 1990b, 63, 57. jegyzet, 309.
- 53 Tóth 2010.
- 54 Gerecse 1904; Fülep 1974; Fülep–Burger 1979, 231–234. –
A helytartói palota fürdőtraktusának tartja az épületet. A palota és
fürdő (?) közötti közvetlen kapcsolat nem bizonyítható. Elviekben
a kettő között haladt észak–dél irányban a település egyik főútja.
Nem zárható ki, hogy a fürdő (?) egy másik épülethez tartozott. Az
ismert adatok fürdőkre jellemző struktúrát nem mutatnak. Fülep
ásatási dokumentációja (JPM Adattár 1366-83 és 1367-83) alapján
a Postapalotától nyugatra több építési periódus is kimutatható a
területen a korszakon belül. Publikációiban Fülep F. lényegében
leegyszerűsíti a kronológiát (a nagyon részletes megfigyelések és
dokumentáció ellenére).
- 55 Katona Győr 1983, 61–63.
- 56 Az előre eltervezett rendszer szerint véghezvitt városépítési pro-
jekt során a kivitelezési munkák első szakaszában kellett megtör-
ténnie a települést övező városfal megépítésének, amely védelmet
biztosított az épülő település számára. Logikátlanak tartjuk a vá-
rosfal építésének a 4. század közepére való keltezését. Lásd Vísy
2010, 214.
- 57 Kárpáti 2004, 285.
- 58 A kiserkesztett déli településfal vonalában régészeti feltárás eddig
még nem volt. 2007-ben az Ifjúsági Ház keleti oldala előtt történt
ásatás déli végében előkerült egy közel függőleges oldalú árok 2
× 2 méter hosszú szakasza, amely irányban egyezik a kiserkeszt-
ett fal vonalával. Szélessége egyezik a keleti városfal megismert
szakaszának szélességével (kb. 2,30 méter), betöltése pedig köves
omladék volt. Előbbiek alapján egyáltalán nem zárható ki, hogy a
megismert árok a déli városfal helyét jelöli, amelynek kőanyagát
a későbbiekben teljesen kibányászták. Ezt erősíti meg az is, hogy
az árok alja a teherhordásra alkalmas, szinte betonkemény alta-
lajrétegen volt. Ha a feltételezés igaz, akkor a település déli fala
az elvileg kiserkesztettnél kb. 30 méterrel északabbra keresendő.
- 59 Amennyiben az Ifjúsági Ház előtt talált árok Sopianae déli város-
falát jelöli, a település két főtengelyének hossza lényegében egye-
zik.
- 60 Kárpáti 2004, 279–280.
- 61 Kárpáti 2004, 285.
- 62 Vö. Scheidel–Morris–Saller 2007, 654–655.
- 63 Ez a terület a 260. évig a település részét képezte, azaz a korábban
is lakott terület irányába bővült.
- 64 Tóth 2008, 10. A település északi irányú terjeszkedése a temető
miatt, a déli irányú bővülés pedig a vízjárta, mocsaras terület miatt
nem volt lehetséges. A nyugati irányú terjeszkedésre pedig nincs
régészeti adat.
- 65 A kutatás ismert csatornamaradványként tartotta számon a szé-
kesegyház északkeleti tornya alól induló, az északi oldalhajó
alatt nyugatra vezető, a székesegyház nyugati fala előtt pedig
délnyugatra elkanyarodó csatornát: Szőnyi 1923–26, 1. melléklet;
Fülep 1961; Fülep 1984, Fig. 16.a. Buzás Gergely egyértelműen
bizonyította a csatorna középkori eredetét: Buzás 2009, 626–627.
- 66 Gábor 2005, 19.
- 67 „De nem talált megfelelő helyet Savarián kívül, márpedig ez ak-
koriban meglehetősen védetlen város volt, amelyet a különböző
csapások erősen megviseltek.” Ammianus Marcellinus XXX. 5
(Szepesy György fordítása).
- 68 Fülep Ferenc a Postapalotától nyugatra talált a korszakhoz köthe-
tő épületmaradványokat az 1960-as években. - Janus Pannonius
Múzeum Régészeti Adattár 1367–83; Fülep 1974; Fülep 1984; a
Jókai utca 17–19. területén Tóth Zsolt talált kőalapozású, vályog-
falú épületrészletet 2013-ban.
- 69 A Széchenyi tértől északkelet–keletre az Anna utca, József utca és
Király utca területéről, a Kossuth tértől északra a Munkácsy M.
utca és Perczel utca területéről is ismert néhány késő római sír.
Kérdéses, hogy ezek összefüggésben állnak-e a késő római kori
északi, illetve a keleti temetővel, valamint ezek alapján a két te-
mető nem alkot-e összefüggő egészet. Az északi temetőtől nyugati
irányban az Alkotmány utca és a Hungária utca területén is ismer-
tek római sírok. Ezek területileg elkülönülnek az északi temetőtől,
keltezésük bizonytalan.
- 70 Előbbi esetben a völgyek, utóbbi esetben pedig a kőzettani fel-
építés volt mérvadó. Kraft 2006, 35. és 38.
- 71 Gábor 2008; vö. Tóth 2012; A számba vett épületek közül a VII.
számú sírkamra néven szereplő épület az adattári dokumentáció
(Janus Pannonius Múzeum Régészeti Adattár 1289-83) és Fülep
Ferenc publikációja (Fülep 1962) alapján meglátásunk szerint nem
római kori sírkamra. Fülep leírása alapján egy földfelszín alatti,
kőfalú épület fagerendákból és fapadlókból álló síkfödémére le-
het következtetni. Ez leégett és lezuhant a padlóra, ennek égés-
terméke maradt meg ott. A Fülep által meghatározott boltfészkek
a gerendák fészkei. Dongaboltozat esetén az egész hosszanti falon
végigfutó boltvállal kellene számolni. Fülep egy meglehetősen la-
pos dongaívet rekonstruált, hogy a felső síkja a felszíni épület pad-
lósíkja alatt maradjon. A római építészetre jellemző félkörív, vagy
ahhoz közelítő keresztmetszetű dongaboltozat esetén ugyanis a
donga erősen belógott volna a felszíni épület belső terébe. Fülep is
említi, hogy kevés, dongaboltozatra utaló téglát talált. A földalatti
épülethez csatlakozó, azzal összeépített keleti irányú hosszú föld-
felszíni oldalfal és a narthex ilyenfajta kialakítása szintén ismer-
etlen megoldás. Fülep adatai alapján egy hosszú és nagyon szűk
folyosót rekonstruált. Építészetiileg és funkcionálisan értelmetlen
ez az elképzelés. A narthex mindig az épület bejárati rövidebb ol-
dalan szokott lenni. Fülep értelmezése szerint a földalatti épület-
hez csatlakozó K–Ny irányú fal a narthex északi fala. Leírja, hogy
a falat törmelékes rétegre alapozták és alatta mélyen római sír ke-

- rült elő. Mindkettő megerősíti a fal római kor utáni építését. Az épületet leginkább az Árpád korra lehet datálni, a földalatti rész funkcióját pedig pinceként (annak északi végeként) lehet leginkább meghatározni. Fülep publikált alaprajzán a 6. számmal jelölt fal szintén a struktúrához tartozhat iránya és falvastagsága alapján. A leégett, használaton kívüli épületet visszabontották, egy tájolásban is eltérő, jóval szélesebb falakból felépülő épületet emeltek a korábbi helyén. A pincét feltöltötték a környező terület anyagával, ebből származnak a Karoling kori és Árpád kori leletek.
- 72 Cella septichora, a két cella trichora, az úgynevezett Ókeresztény Mauzózeum.
- 73 Erről először: Tóth 2011b, 11.
- 74 Területének kiválasztása tudatos, geomorfológiai és hidrogeológiai okokkal magyarázható. Kraft 2006, 18, 28, 35, 38.
- 75 Ókeresztény Mauzózeum, V. számú és XIII. számú épület valamint egy dongaboltozatos sirkamraszerű építmény a Széchenyi téren.
- 76 Pozsárkó–Tóth–Visy 2007; Bodó 2007; Buzás 2009.
- 77 Koszta 2009, 36–37; Tóth 2011a.
- 78 Ilyen sort alkotnak kelet-nyugati irányban az V–I–IV. számú épületek, illetve a XXII–XXIII–XXIV. számú épületek észak-déli irányú elrendeződést mutatnak a XIX–XX. valamint a VIII–IX. számú épületek.
- 79 Gáti–Kovaliczky–Nagy–Tóth 2013, 63.
- 80 Tóth 2008, 11–16.
- 81 Kérdéses, hogy a temető vonalában, a Rákóczi út déli szélé mellett feltárt 16 csontvázas földsír a temetőhöz tartozik-e (Tóth Zsolt, régészeti felügyelet a 2009. évben).
- 82 Fülep–Burger 1979, 335–340.
- 83 Gábor 2005, 18–19.
- 84 A Kossuth tér területén és környékén feltárt sírokban feltételezhetően ezen betelepítettek elhunytjait azonosíthatjuk.
- 85 Faszerkezetes építmények maradványai a Rákóczi út – Jókai utca délnyugati szegletében kerültek elő 2008–2009-ben: Tóth 2010, 25.
- 86 Kiss 1969–70.
- 87 Hampel 1900
- 88 Kárpáti G. a Munkácsy M. utcában 5. századi sírokat tárt fel (Kárpáti 2004, 281). A temető déli irányban a Kossuth tér északkeleti részére is kiterjedt.

Bibliográfia

Rövidítések

ArchÉrt: *Archaeologiai Értesítő*

JPMÉ: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*

Mozaikok: Szirtes G. – Vargha D. (szerk.): *Mozaikok Pécs és Baranya gazdaságtörténetéből*. Pécs, 2005.

PET: Fedeles T. – Sarbak G. – Sümegei J. (szerk.): *A középkor évszázadai (1009–1543)*. A Pécsi Egyházmegye története I. Pécs, 2009.

PRK: Mócsy A. – Fitz J. (szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990.

The Autonomous Towns: Šašel-Kos, M. – Scherrer, P. (szerk.): *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. – Die Autonome Städte in Noricum und Pannonien*. Pannonia II. Situla 42. Ljubljana, 2004.

Szakirodalom

- Bertók G. – Gáti Cs. 2014. „Halmok a fák alatt – foltok a mezőn (a vaskor emlékei Baranya megyében)”: *Régi idők – új módszerek*. Budapest.
- Bodó B. 2007. „13. századi éremlelet Pécs központjából”: Ritoók Á. – Garam É. (szerk.): *A tatárjárás (1241–1242)*. Katalógus. Budapest, 94–95.
- Buzás G. 2009. „Az egyházmegye építészeti emlékei”: *PET* I. 611–713.
- Scheidel, W – Morris, I. – Saller, R. 2007. *The Cambridge Economy History of the Greco-Roman World*. Cambridge.
- Fülep F. 1961 „Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez”: *JPMÉ* 59–67.
- Fülep F. 1962. „Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben”: *ArchÉrt* 89, 23–46.
- Fülep, F. 1974. *Neuere Ausgrabungen in der Römerstadt Sopianae (Pécs)*. Régészeti Füzetek Ser. II. No. 16. Budapest.
- Fülep, F. 1984. *Sopianae: the History of Pécs during the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*. Archaeologia Hungarica 50. Budapest.
- Fülep F. – Sz. Burger A. 1979. „Baranya megye a római korban”: Bándi G. (szerk.): *Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig*. Pécs, 223–328.
- Fülep F. – Sz. Burger A. 1981. *Pécs város régészeti topográfiaja*. I. Római kor. Budapest (kézirat).
- Gábor O. 2005. „Suburbanum Sopianarum: Az antik Pécs város környéke és vonzáskörzete”: *Mozaikok*, 9–23.
- Gábor O. 2009. „Sopianae temetői építményeinek számozása”: Fazekas F. – Priskin A. (szerk.): „*Ripam omnem quaesivit*”. *Ünnepi tanulmányok Prof. Dr. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól*. *Specimina Nova*. Supplementum VIII. Paksi Múzeumi Füzetek 6. Pécs–Paks, 67–80.
- Gáti Cs. – Kovaliczky G. – Nagy E. – Tóth I. Zs. 2013. „Pécs topográfiaja az őskortól az államalapításig”: Fedeles T. (szerk.): *Pécs topográfiaja a kezdetektől a 20. század elejéig*. Pécs, 41–66.
- Gereze P. 1904. „A pécsi posta palota alatt kiásott falak”. *ArchÉrt* 24, 322–325.
- Hampel J. 1900. „Újabb hazai leletek az avar uralom korából”: *ArchÉrt* 20, 97–125.
- Katona Győr Zs. 1983. „Római kori edényégető kemencék Pécs belvárosában”: *JPMÉ* 28, 63–84.
- Kárpáti G. 2004. „The Roman Settlement of Sopianae”: *The Autonomous Towns*, 279–287.
- Kiss A. 1969–70. „Unpublished Finds from the V. Century Originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs”: *JPMÉ* 14–15, 119–123.
- Koszta L. 2009. „A püspökség alapítása”: *PET* I. 13–42.
- Kovaliczky G. 2005. „Római kori iparnegyed a Sopianae téren”: *Mozaikok*, 24–30.
- Kraft J. 2006. *A pécsi ókeresztény temető geológiája és felszínének fejlődése*. Örökségi Füzetek 5. Pécs.
- Mády Z. 1963. „Sopianae”: *Antik Tanulmányok* 10, 47–50.
- Márfi A. 1982. „Adatok a lapisi római kori örutorony történetéhez levéltári források alapján”: *Baranyai Helytörténetírás* 1982, 257–264.
- Mezősi G. 2011. *Magyarország természetföldrajza*. Budapest.
- Mócsy A. 1990a. „A civitas peregrinák”: *PRK* 59–61.
- Mócsy A. 1990b. „Municipiumok és coloniák”: *PRK* 61–64.
- Pozsárkó Cs. 1990. „Beneficiary Altar from Sopianae”: *Specimina Nova* 6, 109–118.
- Pozsárkó Cs. 2001. „Sopianae a korabeli források és feliratos kőemlékek alapján”: *Pécsi Szemle* 4/ösz, 2–11.

- Pozsárkó Cs. 2004. „The Historiography and Epiraphy of Sopianae”: *The Autonomous Towns*, 270–276.
- Pozsárkó Cs. – Tóth I. Zs. – Visy Zs. 2007. „Sopianae: A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005–2006. évi régészeti feltárásról”: *Ókor* 6/3, 84–90.
- Radnóti A. 1939–40. „Sopianaeból kiinduló római utak”: *Pécs város-Majorossy Imre Múzeumának Évkönyve 1939–1940*, 27–39.
- Scheidel, W. – Morris, I. – Saller, R. 2007. *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World*. Cambridge.
- Szőnyi O. 1923–26. „Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben”: *Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve* 2, 172–195.
- Tóth E. 2006a. „A pogány és keresztény Sopianae”: *Specimina Nova* 20, 49–102.
- Tóth E. 2006b. *Itineraria Pannonica. Római utak a Dunántúlon*. Budapest.
- Tóth Zs. 2008. „Régészeti feltárás 2008-ban Pécsen, a Kossuth téren”: *Pécsi Szemle* 11/ősz, 3–19.
- Tóth Zs. 2010. „A Rákóczi út – Jókai utca saroktelken végzett 2008–2009. évi régészeti feltárásról. Adatok Pécs római kori történetéhez”: *Pécsi Szemle* 13/nyár, 8–27.
- Tóth Zs. 2011a. „A Cella Septichora Pécs első középkori székesegyháza”: *Pécsi Szemle* 14/nyár, 3–13.
- Tóth Zs. 2011b. Régészeti kutatások a Rózsakertben 2010–2011. *Pécsi Szemle* 14/tél, 2–13.
- Tóth Zs. 2012. „Hány sírkamrát rejt a föld Sopianae északi temetőjében?»: *Pécsi Szemle* 15/tavaszi, 2–15.
- Visy Zs. 2003. „Sopianae”: Visy Zs. (szerk.): *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest, 231–232.
- Visy Zs. 2010. „Sopianae”: Romváry F. (szerk.): *Pécs lexikon* II. Pécs, 214.